

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ وَأَمَّنَ بِعَصْرِكَ

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ۶۱۹

قرآن پژوهی ۶۸

قرآن و حدیث ۱

نشر معارف اهل بیت علیهم السلام ۵۴

سرشناسه

عنوان و نام پدیدآور

مشخصات نشر

مشخصات ظاهری

فروست

شابک

وضعیت فهرست نویسی

یادداشت

یادداشت

موضوع

موضوع

موضوع

شناسه افزوده

شناسه افزوده

شناسه افزوده

رده بندی کنگره

رده بندی دیویی

شماره کتابشناسی ملی

طیب حسینی، سید محمود، ۱۳۴۶ -

واکاوی واژگان قرآن در روایات اهل بیت علیهم السلام / سید محمود طیب حسینی، محمدعلی مرّجی طیبسی؛ [برای] پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام.

قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: نشر معارف اهل بیت الطاهرین علیهم السلام، ۱۴۰۱.

۳۱۸ ص.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۶۱۹. قرآن پژوهی؛ ۶۸. قرآن و حدیث؛ ۱.

نشر معارف اهل بیت علیهم السلام؛ ۵۴.

۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۳۳۹-۸

فیپا

کتابنامه: ص. [۳۰۳] - ۳۱۳؛ همچنین به صورت زیرنویس. نمایه.

قرآن -- واژه شناسی Lexicology --* Qur'an

تفاسیر شیعه Shiite hermeneutics -- Qur'an

چهارده معصوم -- احادیث

Fourteen Innocents of Shiite -- Hadiths*

مرّجی طیبسی، محمدعلی، ۱۳۵۸ -

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

BP ۸۲/۳

۲۹۷/۱۵۳

۸۸۱۱۶۱۸

واکاوی وارگان قرآن در روایات اهل بیت علیهم السلام

سید محمود طیب حسینی
(استاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)
محمد علی مروّجی طیبی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛
پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام

بهار ۱۴۰۱

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

مؤسسه
معارف
اهل بیت
علیه السلام

واکاوی واژگان قرآن در روایات اهل بیت علیهم السلام

سید محمود طیب حسینی
محمد علی مروّجی طبسی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛
پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، نشر معارف اهل
بیت الطاهرین علیهم السلام / چاپ: اشراق / نوبت چاپ:
اول، ۱۴۰۱ ش / شمارگان: ۵۰۰ نسخه

تمام حقوق محفوظ است.

مراکز پخش

۱. قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان
علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۰۰،
انتشارات: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۰۰، نمابر: ۰۲۵-۳۲۸۰۳۰۹۰

۲. تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴،
تلفن: ۰۲۶۰۶۶۴۰، www.rihu.ac.ir، info@rihu.ac.ir،
فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

۳. قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف،
پلاک ۱۱، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۴۳

www.maaref.org

فروشگاه اینترنتی: <https://ketabema.com>

فهرست

سخن ناشران	۱۵
پیش‌گفتار	۱۷

بخش اول: مباحث نظری شرح مفردات قرآن در روایات اهل بیت علیهم‌السلام / ۲۱

فصل اول: کلیات	۲۳
مقدمه	۲۳
۱. معنای «واژگان»	۲۴
۲. روایات تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	۲۶
- روایت	۲۶
- حدیث	۲۶
- اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	۲۷
- روایات تفسیری	۲۸
جایگاه اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> در دانش تفسیر قرآن	۲۹
منابع روایات تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	۳۱
اعتبار روایات تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	۳۴
هدف این کتاب	۳۵
شیوه بحث	۳۵
پیشینه بحث	۳۶
تفاوت این کتاب با آثار پیشین	۴۰
اهمیت و ضرورت واژه‌شناسی قرآن	۴۱
اهمیت دانش مفردات از منظر اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	۴۲
ضرورت مراجعه به منابع اصیل و معتبر	۴۵

۴۷	فصل دوم: منابع شرح مفردات قرآن
۴۷	۱. فرهنگ و ادب عرب
۵۱	۲. قرآن کریم
۵۲	نمونه ۱: بیان حدود معنا
۵۳	نمونه ۲: محدود کردن دایره معنای لغوی
۵۳	نمونه ۳: تعدد و تنوع معنا با تنوع سیاق
۵۴	نمونه ۴: تحول معنا از حسی به معنوی
۵۶	۳. احادیث معصومان <small>علیهم السلام</small>
۵۷	منابع تفسیر مفردات قرآن از منظر اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۵۷	۱. استناد به فرهنگ عرب در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۶۰	۲. استناد به قرآن کریم در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۶۰	نمونه ۱: تفسیر «حفظ فرج» به حفظ عورت از نگاه دیگران
۶۱	نمونه ۲: تفسیر «لَهُوَ الْحَدِيثُ» به عیب جویی و استهزای حق
۶۲	۳. استناد به احادیث معصومان پیش از خود، در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۶۵	فصل سوم: کارکردهای احادیث در شرح معنای کلمات قرآن
۶۶	۱. بیان مقصود حقیقی واژه و انکار معنای ظاهری آن
۶۶	نمونه ۱: تفسیر «عرش» به علم
۷۰	نمونه ۲: تفسیر «کرسی» به علم خدا
۷۱	نمونه ۳: تفسیر «یقتلون» به افشای بی‌ز
۷۲	نمونه ۴: تفسیر «میزان» به عدل
۷۳	۲. تعیین یکی از دو معنای لفظ
۷۴	نمونه ۱: واژه «اسم» در آیه «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
۷۴	نمونه ۲: واژه «فروء» در سوره بقره
۷۶	۳. بیان معانی متعدد برای یک واژه
۷۶	نمونه ۱: تفسیر «اُنْحَرُوا»، به بالا آوردن دست‌ها هنگام تکبیر نماز
۷۸	نمونه ۲: تفسیر «اَتَّقَاكُمْ» به تقیه کردن
۷۸	۴. بیان لوازم معنا
۷۹	نمونه ۱: معنای «راسخان در علم»
۸۰	نمونه ۲: تفسیر «حیاء طیب» به فناعت

۸۱ نمونه ۳: تفسیر «طَهَّرَ»، به کوتاه کردن لباس و...
۸۴ نمونه ۴: تفسیر «حکمة» به فهم و عقل
۸۴ ۵. بیان عینی معنا
۸۶ ۶. بیان مصداق معنا
۸۶ تعریف مصداق و مفهوم
۸۹ اهمیت بیان معنای مصداقی کلمات قرآن
۹۳ نمونه ۱: تفسیر «قصر مَشِيد» به امام ناطق
۹۵ نمونه ۲: تفسیر «نحل» به اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۹۶ نمونه ۳: تفسیر «بعوضه» به امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>
۹۸ نمونه ۴: تفسیر «بَحْرَين» به علی و فاطمه <small>علیهم السلام</small>
۱۰۰ نمونه ۵: تفسیر «تین»، «زیتون»، «طور سینین» و «بلد امین» به حسنین، امام علی و پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۰۳ فصل چهارم: اصول شرح مفردات قرآن از منظر اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۰۴ ۱. ضرورت شرح کلمات قرآن براساس فرهنگ عرب
۱۰۴ نمونه ۱: «صَحَّكَتْ» در آیه ۷۱ سوره هود
۱۰۶ ۲. ضرورت شرح کلمات قرآن با توجه به فضای نزول آیات و سوره‌ها
۱۰۷ نمونه ۱: تفسیر «سُبَّيْت» و «قَطَّعْتَ»
۱۰۹ نمونه ۲: تفسیر «نحله»
۱۱۰ ۳. ضرورت شرح کلمات قرآن براساس سیاق آیات
۱۱۰ تعریف سیاق
۱۱۲ انواع سیاق
۱۱۴ توجه به سیاق جمله در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۱۸ توجه به سیاق بخش در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۲۰ معنای واژه «کتاب» و «عذاب» در سوره انفال با توجه به سیاق سوره
۱۲۱ تفسیر کلمات با توجه به سیاق سوره در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۲۱ توجه به سیاق سوره در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۲۴ ۴. ضرورت شرح کلمات قرآن با نگاه موضوعی به کاربرد واژه در قرآن
۱۲۴ نمونه ۱: «صدر»
۱۲۵ نمونه ۲: «مطر»
۱۲۶ توجه به بررسی موضوعی واژه در قرآن، در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>

- نمونه ۱: تفسیر «زعم» در همه قرآن به معنای دروغ ۱۲۶
- نمونه ۲: تفسیر واژه «نساءنا» در آیه مباهله به دختران ۱۲۷
۵. ضرورت شرح کلمات قرآن با مراجعه به دیگر آیات قرآن ۱۲۸
- نمونه ۱: واژه «اسعوا» در سوره جمعه ۱۳۰
- نمونه ۲: واژه «اهل» در سوره طه ۱۳۰
۶. ضرورت شرح کلمات قرآن با تکیه بر دلائل عقلی ۱۳۲
- نمونه ۱: تفسیر صفات «سخره، استهزاء، مکر و خدعه» در انتساب به خداوند ۱۳۲
- نمونه ۲: تفسیر صفت «غضب» منسوب به خداوند ۱۳۴
- نمونه ۳: تفسیر «فتی» به مؤمن ۱۳۵
- فصل پنجم: هم‌معنایی و چندمعنایی در کلمات قرآن** ۱۳۷
۱. هم‌معنایی در کلمات قرآن ۱۳۷
- اهمیت بحث هم‌معنایی در تفسیر قرآن ۱۳۸
- دیدگاه‌ها درباره وجود مترادف در قرآن ۱۳۸
- ترادف کامل تام و مترادف جزئی (بخشی) ۱۳۹
- هم‌معنایی کلمات قرآن از منظر اهل بیت علیهم‌السلام ۱۴۰
- الف) تفسیر کلمات قرآن به کلمات قریب المعنی آنها ۱۴۱
- نمونه ۱: تفسیر «قلب» به «عقل» ۱۴۱
- نمونه ۲: تفسیر «میسیر» به «قمار» ۱۴۲
- بیان تفاوت معنا میان کلمات قریب المعنا ۱۴۲
- ب) بیان تفاوت معنا در روایت همسویا فرهنگ عرب ۱۴۳
- نمونه ۱: تفاوت «قانع» و «مُعْتَر» ۱۴۳
۲. بیان تفاوت معنا در روایت به گونه ابداعی ۱۴۵
- نمونه ۱: «تَبْتَل» و «ابتهال» ۱۴۵
- نمونه ۲: تفاوت «استکانة» و «تضريح» ۱۴۷
۳. چندمعنایی در کلمات قرآن (اشتراک لفظی) ۱۴۸
- وجوه و نظائر در کلمات قرآن ۱۴۹
- نمونه ۱: وجوه معنایی «ضلال» در قرآن ۱۵۱
- نمونه ۲: وجوه معنایی «قضا» ۱۵۲
- نمونه ۳: وجوه معنایی «وحی» ۱۵۴

۱۵۵	نمونه ۴: وجوه معنایی «فتنه»
۱۵۷	وجوه معنایی «فتنه» در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۵۹	نمونه ۵: وجوه معنایی «کفر» در روایت امام صادق <small>علیه السلام</small>
۱۶۱	۴. چند معنایی در قرآن کریم
۱۶۳	دلایل چند معنایی در قرآن مجید
۱۶۳	چند معنایی در کلمات قرآن از منظر روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۶۴	الف) روایات بیانگر ذو وجوه و ذو بطون بودن قرآن
۱۶۵	ب) روایات بیانگر تفسیر کلماتی از قرآن به معانی متعدد
۱۶۶	نمونه ۱: معانی «إِسْعَوَا» در سوره جمعه
۱۶۷	نمونه ۲: معانی «صَحِجَتْ» در سوره هود
۱۶۹	چند معنایی عرضی و چند معنایی طولی
۱۷۲	۵. مشترک معنوی
۱۷۲	تعریف مشترک معنوی
۱۷۴	مشترک معنوی در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۷۵	نمونه ۱: «منافع» در سوره حج
۱۷۷	نمونه ۲: «زینة» در سوره اعراف
۱۷۸	چند معنایی واژه «مسجد»
۱۷۹	اما تفسیر «مسجد» در این آیه یاد شده در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۸۲	۶. وضع الفاظ برای ارواح معانی
۱۸۴	نظریه تجرید معنا
۱۸۵	آثار نظریه وضع الفاظ برای ارواح معانی
۱۸۷	جایگاه وضع الفاظ برای ارواح معانی در روایات اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۱۸۸	نمونه ۱: تفسیر «إِحْيَاء» در سوره مائده
۱۹۲	نمونه ۲: تفسیر «مَيِّسِر» در سوره مائده

بخش دوم: شرح واژه‌هایی از قرآن بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام / ۱۹۷

۱۹۹	درآمد
۲۰۱	فصل اول: واژه‌های ناظر به اوصاف الهی
۲۰۱	۱ و ۲. «ظاهر» و «باطن»

۲۰۱	معنای لغوی «ظاهر» و «باطن»
۲۰۳	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۰۴	تحلیل روایت
۲۰۵	۳. «الصَّمَدُ»
۲۰۵	معنای لغوی «صمد»
۲۰۶	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۰۶	تحلیل روایت
۲۰۷	۴. «بِیَدَیَّ»
۲۰۷	معنای لغوی «ید»
۲۰۸	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۰۹	تحلیل روایت
۲۰۹	۵. «عرش»
۲۱۰	معنای لغوی «عرش»
۲۱۱	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۱۱	تحلیل روایت
۲۱۲	۶. «غضبی»
۲۱۲	معنای لغوی «غضب»
۲۱۳	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۱۳	تحلیل روایت
۲۱۳	۷. «وَوَجْهَهُ»
۲۱۴	معنای لغوی «وجه»
۲۱۵	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۱۵	تحلیل روایت
۲۱۶	۸. «فَنَنْسِيَهُمْ»
۲۱۶	معنای لغوی «نسی»
۲۱۷	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۱۷	تحلیل روایت
۲۱۸	۹. «غیب»
۲۱۸	معنای لغوی «غیب»

۲۱۹	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۲۰	۱۰. «کرسی»
۲۲۱	معنای لغوی «کرسی»
۲۲۲	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۲۳	تحلیل روایت
۲۲۴	۱۱ و ۱۲. «لوح» و «قلم»:
۲۲۴	معنای لغوی «لوح»
۲۲۵	معنای لغوی «قلم»
۲۲۵	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۲۶	تحلیل روایت
۲۲۹	فصل دوم: واژه‌های فقهی
۲۲۹	۱. «طعام»
۲۲۹	معنای لغوی «طعم»
۲۳۱	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۳۱	تحلیل روایت
۲۳۲	۲. «السَّائِحُونَ»
۲۳۲	معنای لغوی «سائحون»
۲۳۴	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۳۴	تحلیل روایت
۲۳۴	۳. «الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ»
۲۳۵	معنای لغوی «خیط»
۲۳۵	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۳۶	تحلیل روایت
۲۳۶	۴. «قانتین»
۲۳۶	معنای لغوی «قنت»
۲۳۷	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۳۷	تحلیل روایت
۲۳۸	۵ و ۶. «الفقراء» و «المساکین»
۲۳۹	معنای لغوی «فقر»

۲۳۹	معنای لغوی «سکن»
۲۴۱	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۴۲	تحلیل روایت
۲۴۳	فصل سوم: واژه‌های کلامی
۲۴۳	۱ و ۲. «رسول» و «نبی»
۲۴۳	معنای لغوی «رَسُولَ»
۲۴۵	معنای لغوی «نَبِأُ»
۲۴۵	معنای لغوی «نبو»
۲۴۶	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۴۷	تحلیل روایت
۲۴۸	نسبت «نبی» یا «رسول»
۲۴۸	الف) از منظر معنای لغوی «نبی» و «رسول»
۲۴۹	ب) از منظر معنای اصطلاحی (مفهوم دینی)
۲۵۱	۳. «حبل الله»
۲۵۲	معنای لغوی «حبل»
۲۵۳	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۵۵	تحلیل روایت
۲۵۶	۴ و ۵. «رِجْرًا» و «یفسقون»
۲۵۶	معنای لغوی «رجز»
۲۵۷	معنای لغوی «فسق»
۲۵۸	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۵۸	تحلیل روایت
۲۵۹	۶-۹. «التَّلَاقِ»، «التَّنَادِ»، «التَّغَابُنِ» و «الحَسْرَةَ»
۲۶۰	معنای لغوی «التَّلَاقِ»
۲۶۰	معنای لغوی «التَّنَادِ»
۲۶۱	معنای لغوی «التَّغَابُنِ»
۲۶۱	معنای لغوی «الحسرة»
۲۶۲	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۲۶۳	تحلیل روایت

۲۶۵	فصل چهارم: واژه‌های اخلاقی - تربیتی
۲۶۵	۱. «صبر»
۲۶۵	معنای لغوی «صبر»
۲۶۷	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۶۷	تحلیل روایت
۲۶۸	۲. «أَصْبِرْهُمْ»
۲۶۸	معنای لغوی «اصبرهم»
۲۶۸	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۷۰	تحلیل روایت
۲۷۰	۳ و ۴. «حِیَاةٌ طَیِّبَةٌ»
۲۷۰	معنای لغوی «حیی»
۲۷۱	معنای لغوی «طیب»
۲۷۲	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۷۳	تحلیل روایت
۲۷۳	۵. «زور»
۲۷۴	معنای لغوی «زور»
۲۷۴	روایت
۲۷۵	تحلیل روایت
۲۷۶	۶. «حسنه»
۲۷۶	معنای لغوی «حسنه»
۲۷۷	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۷۷	۷. «اللمم»
۲۷۸	معنای لغوی «لمم»
۲۸۰	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۸۰	تحلیل روایت
۲۸۱	۸. «فَسَتْ»
۲۸۲	معنای لغوی «فسو»
۲۸۲	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۸۳	تحلیل روایت

۲۸۵.....	فصل پنجم: واژه‌های ناظر به دیگر معارف قرآن
۲۸۵.....	۱. «اصری»
۲۸۵.....	معنای لغوی «اصر»
۲۸۷.....	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۸۷.....	تحلیل روایت
۲۸۷.....	۲ و ۳. «الحرث» و «النسل»
۲۸۸.....	معنای لغوی «حرث»
۲۸۸.....	معنای لغوی «نسل»
۲۸۹.....	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۹۰.....	تحلیل روایت
۲۹۰.....	۴ و ۵. «جَنَفًا» و «إِثْمًا»
۲۹۱.....	معنای لغوی «جنف»
۲۹۱.....	معنای لغوی «اثم»
۲۹۲.....	روایت تفسیری
۲۹۳.....	تحلیل روایت
۲۹۳.....	۶. «مِحَالٌ»
۲۹۴.....	معنای لغوی «محل»
۲۹۵.....	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۹۵.....	تحلیل روایت
۲۹۶.....	۷. «وَرَقَةً»
۲۹۶.....	معنای لغوی «ورق»
۲۹۷.....	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۹۸.....	تحلیل روایت
۳۰۰.....	۸. «تَغْيِضٌ»
۳۰۰.....	معنای لغوی «غیض»
۳۰۱.....	روایت تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۳۰۱.....	تحلیل روایت
۳۰۳.....	کتاب‌نامه
۳۱۵.....	نمایه راویان

سخن ناشران

شیعه به حق معتقد است که قرآن کریم، و سنت و احادیث پیامبر ﷺ و اهل بیت مطهر ایشان ﷺ، تنها هدایت‌گران آدمیان به سعادت واقعی و هدف آفرینش هستند و نمی‌توان از دری دیگری حقایق متعالی دست یافت.

قرآن معجزه جاودانه خاتم پیامبران حضرت محمد ﷺ که اعجازش در تمامی ابعاد از فصاحت و بلاغت گرفته تا معارف والای آن شاهد صدق روشنی بر پیامبری ختم پیامبران است، یکی از دو گوهر به یادگار مانده ایشان است و اهل بیت ﷺ گوهر گرانبهای دیگری است که ختم رسل ﷺ برای آدمیان به یادگار نهاد. ایشان به اصطفای الهی و علم و عصمت خدادادی، سره را از ناسره برای بشر در طول زمان جدا ساخته و او را در مسیر زندگی عقلانی و خدایسندانه سوق داده‌اند. همان بزرگوارانی که با بیان و رفتار خود عقل انسان را از حجاب خارج و در پی آن او را به توحید حقیقی، اخلاق فطری و سعادت جاودانه رهنمون ساختند. بی‌گمان اگر آموزش‌های ایشان نبود، از شریعت و معرفت الهی، چیزی برای مسلمانان باقی نمی‌ماند و کج‌راهه‌ها و بداندیشی‌ها، به اسم دین جایگزین برنامه هدایت آسمانی می‌گشت. یافت معارف قرآن در جهت هدایتگری، مرهون آموزه‌های اهل بیت ﷺ است، و بی‌توجه به فرمایشات حضرات معصومین ﷺ در تبیین، تفسیر، تاویل آیات و دیگر شوون موثر در فهم آیات، در پی معارف قرآن رفتن، راه به بیراهه میبرد و ضلالت را به جای هدایت نتیجه می‌دهد. یکی از ابعاد کارآمد رجوع به فرمایشات اهل بیت ﷺ برای دستیابی به گوهر معرفتی آیات الهی، فهم صحیح معنای لغات و مفردات قرآن کریم است. واکاوی و جستجو در میان معانی که معصومین ﷺ درباره لغات قرآن بیان کرده‌اند و نیز نظر دقیق در استعمالات اهل بیت ﷺ نسبت به لغات قرآنی، راهگشای فهمی ژرف و متفاوت از آیات است که با نگاه‌ها و مسالک دیگر گاه تفاوتی اساسی دارد.

اثرپیش‌رو تلاشی است برای نگاهی مجدد به واژگان قرآنی با توجه به روایات اهل بیت علیهم السلام، و پیاده‌سازی روشمند این نگاه در نمونه‌های عینی همراه با ارائه تفاوت نتیجه این نگاه با دیگر مسالک است.

این نگاشته با عنوان «واکاوی واژگان قرآن در روایات اهل بیت علیهم السلام» به کوشش فاضل محترم حجت الاسلام والمسلمین سید محمود طیب حسینی به همراه جناب حجت الاسلام والمسلمین محمدعلی مروجی طبسی، در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به ثمرنشته و با مشارکت پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام، به زیور طبع آراسته شده است.

ضمن تجلیل از عالمان و فقهای بزرگوار شیعه از گذشته تاکنون، تأکید می‌نماییم که این پژوهش آغازی برگزیده علمی در عرصه‌های این چنینی قلمداد می‌شود و امید است که این پژوهش‌ها و نشر آنها مورد قبول درگاه حضرت حق متعال و مورد عنایت حضرت ولی عصر ارواحنا فداه، قرار گیرد و زمینه‌ای برای پژوهش‌های آینده و گفتگوهای علمی در حوزه قرآن و حدیث پژوهی شیعه، پدید آورد. بی‌گمان ملاحظات یا پیشنهادات خوانندگان فرهیخته می‌تواند گامی در جهت بهسازی فضای گفت‌وگوی علمی در حوزه حدیث‌شناسی باشد و راه گسترش دانش حدیث شیعه را در آینده بیش از پیش فراهم سازد.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان هر دو مرکز پژوهشی بر خود لازم می‌دانند از تلاش‌های مؤلفان محترم اثر، حجاج الاسلام والمسلمین آقایان سید محمود طیب حسینی و محمدعلی مروجی طبسی، و نیز از ارزیابان محترم، آقایان حجت الاسلام والمسلمین دکتر غلامعلی عزیزی کیا، حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی راد و همچنین زحمات مدیر گروه حدیث پژوهی پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام حجت الاسلام والمسلمین وحید عابد سپاسگزاری کنند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام

پیش‌گفتار

گذشتگان، شریف‌ترین علم در میان علوم را علم تفسیر قرآن معرفی کرده‌اند؛ زیرا از طریق این علم است که می‌توان به مقاصد دین خدا دست یافت و یکی از اساسی‌ترین دانش‌های لازم برای فهم و تفسیر قرآن و نخستین آنها دانش مفردات قرآن است.

بنابراین هرگونه بدفهمی نسبت به معنای کلمات به فهم نادرستی از آیات قرآن و مقاصد خدای متعال از کتابش می‌انجامد. از طرفی، اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام، تنها مفسران و مترجمان قرآن‌اند که به همه معانی و اسرار کلمات قرآن و به همه ظرافت‌ها و ظرفیت‌های گسترده الفاظ کتاب خدا، آگاهی داشته‌اند و فهم آنان از معانی و رموز قرآن برای همگان حجت است. از اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام روایات فراوانی در تفسیر و تأویل و کشف معانی و مقاصد الفاظ و آیات قرآن برای ما نقل شده است. در مطالعه بدوی روایات، ممکن است چنین به نظر آید که بخش بزرگی از روایات نقل شده از امامان معصوم علیهم‌السلام تأویل آیات شریفه قرآن‌اند، یا دست‌کم، آنچه در این روایات، در شرح کلمات و عبارات آیات قرآن بیان شده، مطابق با معانی آمده در کتاب‌های لغت و یا معنایی که در تفاسیر ادبی برای کلمات قرآن بیان شده، ناسازگار است. فارغ از اینکه این برداشت درست یا نادرست باشد، ضرورت دارد این بخش از روایات منقول از اهل بیت علیهم‌السلام، از ابعاد مختلف تحلیل و رمزگشایی شود.

تاکنون آثار فراوانی در تفسیر اهل بیت علیهم‌السلام از قرآن مجید و تحلیل و تبیین آن پدید آمده‌اند. کوشش گذشتگان اغلب، به گردآوری و حفظ روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام و گاه به شرح آنها معطوف شده و کمتر به تحلیل این روایات توجه شده است، اما در دوره معاصر همت بسیاری از پژوهشگران، برای تحلیل و تبیین این روایات شریف صرف شده و کتاب‌ها، مقالات، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های بسیاری در این موضوع رقم خورده‌اند.

با وجود تلاش‌هاى فراوانى كه در راستاى تحليل و تبين روايات تفسيرى منقول از امامان معصوم عليه السلام در سال‌هاى اخير انجام گرفته، اما لازم است به ميزان جاىگاه و نقش بى‌بديل اهل بيت عليه السلام در تفسير و تبين قرآن، آثارى شايبسته در تحليل و رمزگشايى و استخراج اسرار نهفته در اين روايات، هم از نظر محتوا و هم از نظر روش، پرداخته شود. شهيد صدر در باب اهميت تفسير موضوعى و استخراج معارف گسترده از قرآن مجيد، به گونه‌اى كه پاسخگوى همه نيازهاى عصر حاضر باشد، معتقد است اگر به همان اندازه‌اى كه فقهاى ما روى روايات فقهى در طول هزار و اندى سال گذشته انديشيده و احكام فقهى را استخراج و احكام همه موضوعات مورد نياز مسلمانان در طول تاريخ را استنباط کرده‌اند، روى آيات قرآن نيز به شيوه موضوعى تدبر و اندیشه کرده بودند، تفسير نيز امروز همانند فقه فربه شده و همچون فقه پاسخگوى بسيارى از مسائل و نيازهاى عصر مى‌بود. اين نظر درباره روايات تفسيرى اهل بيت عليه السلام نيز صادق است. اگر از گذشته‌هاى دور بر روى روايات تفسيرى اهل بيت عليه السلام نيز مانند روايات فقهى آنان، اندیشه و براى رمزگشايى از آنها تلاش شده بود، به مراتب بيش از آنچه امروز در دست داريم، مى‌توانستيم روش‌هاى اهل بيت عليه السلام را در تفسير و تأويل قرآن به كار گرفته و براى مسائل و مشكلات امروز جامعه، از قرآن راه حل ارائه دهيم.

كتاب پيش رو در کنار ده‌ها اثر ديگر، تلاشى متواضعانه است در راه تحليل و تبين زبانى و رمزگشايى از روايات تفسيرى منقول از اهل بيت عليه السلام در حوزه واژگان قرآن، و اين هنوز آغاز راه است. اميد آن داريم كه مقبول قرآن پژوهان افتد و نگارندگان را به خطاها، لغزش‌ها و نارسايى‌هاى آن آگاه كنند، تا در رفع كاستى‌هاى آن اقدام، و براى ادامه اين كار در ساير حوزه‌هاى روايات تفسيرى، گام‌هاى مطمئن‌ترى بردارند. در طرح آغازين، براى كتاب دو بخش طراحى شده بود؛ بخش نخست به مباحث نظرى مفردات قرآن از منظر اهل بيت عليه السلام و بخش دوم، به انتخاب يك صد واژه قرآنى تفسير شده در روايات و تحقيق آنها در لغت، سپس تحليل زبانى-ادبى روايات اختصاص يافته بود. تدوين آغازين بخش دوم كتاب و تحقيق در صد واژه ياد شده را دوست و همكار فاضل جناب حجة الاسلام محمدعلى مروّجى طبسى برعهده داشت و تحقيق سترگ و گسترده‌اى در اين زمينه انجام داد اما به دليل افزايش حجم مباحث از ميزان پيش بينى شده و محدوديت صفحه‌هاى تعيين شده براى اين طرح، متأسفانه بيش

از پنجاه واژه از یک صد واژه، کنار نهاده شد و تنها ۴۳ واژه از مجموع یک صد واژه‌ای را که آقای مروّجی بررسی کرده بود، پس از تلخیص و ویرایش و اصلاح و غنی‌سازی، در بخش دوم کتاب جای داده شد و حدود ده واژه دیگر از آنها، پس از تلخیص بسیار و بازنویسی، در ضمن مباحث نظری بخش نخست کتاب گنجانده شد. در این مجال لازم می‌دانم از تلاش‌های بی‌شائبه جناب آقای مروّجی سپاسگزاری کنم، و همراهی ایشان را در تألیف این اثر ارج نهم و از خدای تعالی توفیق تکمیل و انتشار کاری را که با هم شروع کرده‌ایم مسئلت می‌کنم.

همچنین لازم می‌دانم از ارزیابان دانشمند این اثر، جناب حجت الاسلام دکتر غلامعلی عزیزی‌کیا و حجت الاسلام دکتر علی‌راد که به‌رغم مشغله علمی فراوان با بزرگواری، ارزیابی اثر را پذیرفتند و با تذکرنکات سودمند از لغزش‌های کتاب کاستند و بر غنای آن افزودند، و از همه همکارانم در بخش‌های مختلف معاونت پژوهش پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که در به‌ثمر رسیدن این اثر نقشی ایفا کردند تشکر و قدردانی کنم. از جناب حجت الاسلام دکتر محمد تقی سبحانی رئیس موسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام نیز به جهت اظهار محبت و تشویق این بنده کم‌بضاعت در تألیف اثر حاضر و مشارکت در انتشار آن سپاسگزارم.

سید محمود طیب حسینی

قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

مهر ماه ۱۳۹۸ ش

صفر ۱۴۴۱ ق

بخش اول

مباحث نظری شرح مفردات قرآن

در روایات اهل بیت علیهم السلام

در این بخش ضمن بیان کلیات و تعریف اصطلاحات، به اهمیت بحث، شیوه و پیشینه آن و مباحث نظری پیرامون معنای مفردات قرآن و کارکرد احادیث در این راستا می پردازیم. فصل های این بخش از این قرارند:

فصل اول: کلیات

فصل دوم: منابع شرح مفردات قرآن

فصل سوم: کارکردهای احادیث در شرح معنای کلمات قرآن

فصل چهارم: اصول شرح مفردات قرآن از منظر اهل بیت علیهم السلام

فصل پنجم: هم معنایی و چند معنایی در کلمات قرآن

فصل اول

کلیات

مقدمه

یکی از منابع مهم معناشناسی واژه‌های قرآن کریم، روایت یا حدیث است. مقصود ما از حدیث در اینجا، احادیث منقول از معصومان، یعنی رسول خدا ﷺ و اهل بیت  آن حضرت است. در نظر مفسران شیعه، اهل بیت پیامبر ﷺ، آگاه‌ترین افراد به تفسیر قرآن کریم‌اند. بر پایه روایاتی که از آنان نقل شده، آن بزرگواران به همه معانی وحی و قرآن آگاهی داشتند.^۱ به رغم آثار درخور و شایسته‌ای که در معرفی و روش‌شناسی تفسیر اهل بیت  انجام گرفته، اما آن‌گونه که شایسته منزلت و جایگاه آنان است، تفسیرشان روش‌شناسی نشده است. یکی از ابعاد تفسیر پیامبر ﷺ و اهل بیت ، اهتمام به تفسیر واژه‌های غریب و مهم و گاه کلیدی قرآن است. واژه‌هایی که بیشتر مورد اختلاف مفسران بوده، یا در تفسیر آن دچار خطا شده‌اند. این روایات در معناشناسی واژه‌های قرآن چنان اهمیتی دارند که بدون مراجعه به آنها، ممکن است مفسر، تفسیری نادرست یا ناقص از قرآن به دست دهد.

از آنجا که قرآن کریم به زبان قوم پیامبر ﷺ، یعنی زبان عربی مبین نازل شده،^۲ هیچ واژه‌ای از قرآن را نمی‌توان یافت که مردم عصر نزول به معنای آن کاملاً جاهل بوده باشند و معنای

۱. رک: کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۲۸-۲۲۹.

۲. رک: سوره شعراء، آیه ۱۹۵؛ سوره یوسف، آیه ۲؛ سوره طه، آیه ۱۱۳؛ سوره زمر، آیه ۲۸؛ سوره فصلت، آیه ۳.

آن در روایات پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام بیان شده باشد. از این رو، برای روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر واژه‌های قرآنی باید در جستجوی نقش‌ها و کارکردهای مهم‌تری برآمد. در این تحقیق تلاش بر این است که بخشی از روایات اهل بیت علیهم السلام که به تبیین معنای مفردات قرآن پرداخته‌اند، تحلیل شده و با بررسی معنای همان کلمات در کتاب‌های لغت و تفاسیر ادبی، رابطه معنایی بیان شده از سوی معصوم علیه السلام برای آن کلمه قرآنی با معنای لغوی آن تبیین شود.

۱. معنای «واژگان»

«واژه» در زبان فارسی، به معنای کلمه و لغت است که از دو حرف یا بیشتر تشکیل می‌شود.^۱ کلمه واژه مستقلاً در متون نظم و نثر فارسی نیامده، ولی ریشه آن در زبان‌های پیش از اسلام موجود است. همچنین در لهجه زردشتیان «واجه» به معنای کلمه مستعمل است. در سال‌های اخیر این کلمه بسیار رایج شده است.^۲ جمع آن «واژه‌ها» است. کلمه «واژگان» نیز به معنای فهرستی از مجموعه واژه‌های یک موضوع یا یک زبان است، مثل واژگان فیزیک. ترکیب‌های «واژگان‌شناسی» و «واژگان‌شناس» نیز کاربرد دارد.^۳ «واژگان» در گفتگوهای روزمره اغلب به عنوان جمع «واژه» به کار می‌رود. معادل این کلمه در زبان عربی و فارسی «کلمه» است، اما درباره کلمات قرآن، بیشتر به «مفردات قرآن» تعبیر می‌شود. «مفردات» جمع «مفردة»، مؤنث «مفرد» و به معنای یگانه، تنها و مجرد، بوده^۴ و مقصود از آن، کلمات در حالت مجرد و ترکیب نیافته است. این کلمه به شکل جمع‌اش (مفردات) مصطلحی برای کلمات قرآن، و نامی برای دانشی قرآنی شده است که غرض آن تبیین معنای کلمات قرآن در حالت تنها و ترکیب نشده با کلمات دیگر است. از این دانش قرآنی باید دو تعریف به دست داد: یک تعریف، براساس معنای عام دانش و تعریف دیگر، براساس معنای خاص دانش،^۵ یعنی دانشی که

۱. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۴، ص ۲۰۳۹۸.

۲. معین، فرهنگ لغت، ج ۴، ص ۴۹۴۵.

۳. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۸، ص ۸۱۴۳.

۴. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۳، ص ۱۸۷۷۶.

۵. علم در لغت به معنای دانش و معرفت است و در اصطلاح برای آن تعاریف مختلفی بیان شده است. در نزد عالمان علیهم السلام

درباره مجموعه‌ای از مسائل نظری بحث می‌کند.

برابر معنای عام دانش، می‌توان در تعریف دانش مفردات قرآن گفت: «دانشی است که درباره معنای اصلی و معنای مراد و مقصود کلمات قرآن بحث می‌کند». برپایه این تعریف، یک محقق در دانش مفردات قرآن، باید:

- به دنبال فهم و آگاهی نسبت به معنای کلمات به کار رفته در قرآن باشد؛

- درصدد کشف معنای اصلی هر واژه باشد، تا با تکیه بر آن معنای اصلی، بتواند تفاوت آن واژه را با دیگر واژه‌های مترادف دریابد؛

- از آنجا که بسیاری از واژه‌ها در قرآن کریم در چند معنا به کار رفته‌اند، باید با تکیه بر فرهنگ عربی و ارجاع کلمات قرآن به آن و بهره‌گیری از قرائن موجود در سیاق آیات شریفه، به کشف معنای مراد از هر واژه در سیاق خاصش پردازد؛

- با پذیرش معانی متعدد و مجازی برای یک واژه، باید رابطه میان معانی مجازی آن را با معنای اصلی‌اش کشف کند. فایده این بررسی آن است که در صورت وجود رابطه میان معنای اصلی و معنای مجازی یک واژه، می‌توان به تحلیل دقیق‌تری از معنای واژگان قرآن دست یافت.

طبعاً در این بررسی برای کشف معنای مراد یا بیان رابطه میان معنای حقیقی و مجازی، گاه ممکن است تحلیل وضعیت صرفی یا اشتقاقی واژه‌ای نیز ضرورت یابد.

اما برابر معنای خاص دانش، باید دانش مفردات را چنین معنا کرد: «دانشی است که درباره مجموعه‌ای از مسائل و عوارض کلمات قرآن همچون اشتقاق، ترادف، اشتراک لفظی و معنوی در کلمات قرآن، معرّبات و مسائلی از این قبیل بحث می‌کند».

برپایه تعریف دوم، دانش مفردات یک دانش نظری است و درباره عوارض کلمات قرآن

تألیف و تدوین، علم عبارت است از مجموعه مسائل قاعده‌مندی که دارای جهت و غرض واحدی باشند، و بیشتر آن مسائل قضایای کلی و گاه برخی مسائل آن قضایای جزئی است. در برخی علوم نیز ممکن است برخی مسائل آن شخصی هم باشد، مانند علم حدیث که مسائل آن روایت است و روایات نیز قضایای شخصی‌ای هستند که موضوع آنها شخص پیامبر صلی الله علیه و آله است (رک: زرقانی، *مناهل العرفان*، ج ۱، ص ۶؛ همو، *ترجمه مناهل العرفان*، ص ۷).

و معانی آنها بحث می‌کند.

بخش نخست این کتاب با چهار فصل، ناظر به تعریف دوم از دانش مفردات و بخش دوم کتاب ناظر به تعریف نخست از دانش مفردات است.

۲. روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام

یکی از مفاهیم اساسی بحث حاضر «روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام» است. این مصطلح خود مشتمل بر چهار مصطلح جزئی‌تر؛ یعنی روایت، حدیث، اهل بیت و روایات تفسیری است که در آغاز توضیحی درباره آنها داده می‌شود.

- روایت

«روایت» مصدر فعل «رَوَى، يَرْوِي»، به معنای حمل کردن و نقل کردن است. «رَوَى البعيرُ الماءَ»، یعنی شتر آب را حمل کرد، و «رَوَى الحديثَ، يرويه، روايةً»، یعنی حدیث را آموخت و نقل کرد.^۱ در اصطلاح علوم حدیث، برای «روایت» تعریف‌های گوناگونی بیان شده است؛ طریحی می‌نویسد: «روایت»، در اصطلاح علم درایه، عبارت است از خبری که از راه نقل، از یک نقل‌کننده به نقل‌کننده دیگر منتقل شود و سلسله نقل‌ها به پیامبر صلی الله علیه و آله یا امام علیه السلام برسد، و شامل سه نوع خبر می‌شود: متواتر، مستفیض و خبر واحد (با درجات مختلف).^۲

مقصود ما از «روایت» در این کتاب معنای اخیر است که آن را به اخبار و احادیث منقول از معصوم - اعم از پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علیه السلام - اختصاص می‌دهد. با توجه به ارتباطی که «روایت» با معنای «حدیث» دارد و این دو واژه فراوان به جای یکدیگر به کار می‌روند، لازم است معنای حدیث نیز بیان شود.

- حدیث

«حدیث» از ریشه «حدث» به معنای نوپدید است و در لغت برای آن معانی متعددی همچون:

۱. فراهیدی، العین، ج ۸، ص ۳۱۳؛ فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۲۴۶.

۲. طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۱۹۹.

اشیای نوپدید،^۱ میوه تازه،^۲ متضادِ قدیم،^۳ کلام^۴ و... آمده است، و در اصطلاح اهل حدیث، همچون «روایت» برای آن تعریف‌های گوناگونی بیان شده است.^۵ تهنوی می‌گوید: در اصطلاح مُحدّثان، «حدیث» عبارت است از: سخن پیامبر صلی الله علیه و آله، یا نقلِ فعل، یا تأیید پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت به کار فرد دیگر. گاه نیز به سخن صحابی و تابعی حدیث می‌گویند.^۶ شهید ثانی «حدیث» را مرادف با «خبر» گرفته و «خبر» را به معنای هر سخنی دانسته که از پیامبر صلی الله علیه و آله، امام علیه السلام، یا از صحابه و تابعی، یا حتی از افراد عالم و صالح نقل شود، اما گاه «حدیث» را درباره سخن معصوم علیه السلام و «خبر» را درباره سخن غیرمعصوم به کار می‌برند.^۷ همین معنای اخیر در میان دانشمندان امامیه شهرت بیشتری یافته است، و در این کتاب نیز مقصود از «حدیث» سخنان معصوم، شامل پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام است. بنابراین، در کتاب حاضر مقصود از «روایت» و «حدیث» یک معنا بوده و منحصر به سخنان معصومان و احیاناً گزارش فعل یا تقریر (تأیید) آنان است.

- اهل بیت علیهم السلام

مقصود از «اهل بیت علیهم السلام» در اینجا اهل بیت پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله است. اصطلاح «اهل بیت» در سه معنا به کار می‌رود:

۱. برابریک معنا، مقصود از «اهل بیت»، خانواده رسول خدا صلی الله علیه و آله، یعنی همسران و فرزندان آن حضرت هستند و از نظر بعضی، حضرت علی علیه السلام داماد آن حضرت نیز در دایره شمول آن قرار می‌گیرد. معمولاً در منابع سنی از اهل بیت علیهم السلام این معنا قصد می‌شود؛^۸

۱. فراهیدی، العین، ج ۳، ص ۱۷۷.

۲. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۲۳.

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۱۳۱.

۴. طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۲۴۶.

۵. برای نمونه رک: مامقانی، مقیاس الهدایه، ج ۱، ص ۵۸-۶۴.

۶. تهنوی، کشف اصطلاحات الفنون، ج ۱، ص ۶۲۷.

۷. رک: شهید ثانی، الرعاية فی علم الدرایة، ص ۴۹-۵۰؛ عزیزی کیا، نقش حدیث در تفسیر قرآن، ص ۲۵-۲۷.

۸. رک: ابن اثیر، النهایة، ج ۲، ص ۱۵؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۲۸.

۲. گاه مقصود از «اهل بيت» معنای عام تری قصد می شود و افزون بر افراد یاد شده، همهٔ خاندان رسول خدا صلی الله علیه و آله، یعنی همهٔ فرزندان عبدالمطلب، و حتی کل خاندان بنی هاشم را نیز دربر می گیرد؛^۱

۳. در برخی روایات، از «اهل بيت» افراد خاصی از خانواده آن حضرت قصد شده که جایگاه خاصی نسبت به منصب پیامبر صلی الله علیه و آله دارند، براساس این معنا، کسانی که از دانش و منزلت پیامبر صلی الله علیه و آله بهره مند بوده و شایستگی سمت جانشینی و هدایتگری امت را دارند اهل بيت آن حضرت خوانده می شوند. بر پایهٔ این معنا، اهل بيت پیامبر صلی الله علیه و آله، شامل حضرت علی، حضرت فاطمه، دو فرزند آنان حسن و حسین علیهما السلام و سپس نه تن از فرزندان حسین بن علی علیه السلام هستند.^۲ در باور شیعه، اینان - به جز حضرت فاطمه علیها السلام - جانشینان و وارثان علم پیامبرند و براساس روایت مشهور نقلین، رسول خدا صلی الله علیه و آله آنان را هم تراز قرآن قرار داده و همه امت خود را تا قیامت به تمسک به این دو ثقل سفارش کرده تا هرگز گمراه نشوند. در این کتاب، مقصود از «اهل بيت پیامبر صلی الله علیه و آله» همین معنای اخیر، یعنی حضرت فاطمه علیها السلام و دوازده امامی هستند که شیعهٔ امامیه به امامت و جانشینی آنان پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله باور دارند.

- روایات تفسیری

مقصود از روایات تفسیری اهل بيت عليهم السلام، روایات ناظر به تفسیر قرآن و بیان و توضیح معانی و مقاصد قرآن است. با توجه به اینکه بخش بسیاری از روایات منقول از امامان اهل بيت عليهم السلام در حوزهٔ بیان معانی و مقاصد قرآن، ناظر به معانی باطنی آیات شریفه و تأویل آنهاست، از «روایات تفسیری اهل بيت عليهم السلام» یکی از دو برداشت ذیل را می توان داشت:

یک برداشت آن است که روایات تفسیری در برابر روایات تأویلی و باطنی باشد؛ براساس این برداشت، روایات تفسیری محدود و منحصر به آن بخش از روایات اهل بيت عليهم السلام می شوند که به تفسیر آیاتی از قرآن پرداخته باشند. بالطبع این برداشت، آن بخش از روایات معصومان عليهم السلام را که به بیان معنای باطن و تأویلی آیات قرآن پرداخته اند، شامل نمی شود؛

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۲۹.

۲. برای آگاهی بیشتر از معنای اهل بيت عليهم السلام رک: بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۱، ص ۶۷-۷۲.

برداشت دوم آن است که مقصود از روایات تفسیری، هرگونه روایتی است که درصدد بیان معنایی از آیات شریفه قرآن باشد، خواه معنای ظاهر آیات باشد که اصطلاحاً به آن تفسیر گویند و خواه معنای باطنی و تأویلی آیات شریفه. برپایه این برداشت، همه روایات نقل شده از اهل بیت پیامبر علیهم السلام که درصدد بیان معنایی از آیات قرآن هستند - اعم از معنای ظاهری یا باطنی آیات - روایت تفسیری تلقی می‌شوند.

در کتاب حاضر، به دو دلیل، برداشت دوم از روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام مقصود است و «روایت تفسیری» از باب تغلیب، هر نوع روایتی را که از معصومان علیهم السلام در شرح و تبیین آیه‌ای از قرآن نقل شده، شامل می‌شود:

دلیل اول: در میان صاحب نظران و محققان، تعریف و معیار واحد و ثابتی برای تمایز میان روایات ظاهر و باطن یا تفسیری و تأویلی قرآن معرفی نشده است و چه بسا روایاتی که برپایه یک تعریف و معیار، ناظر به تفسیر ظاهر قرآن اند، برپایه تعریف و مبنای دیگر، ناظر به تأویل و بیان معنای باطن قرآن هستند؛

دلیل دوم: همه یا بخش درخور توجهی از روایات باطنی و تأویلی منقول از اهل بیت علیهم السلام، ارتباط زبان شناختی با مدلول ظاهری الفاظ قرآن دارند و می‌توان از آنها تحلیلی لفظی و ادبی به دست داد. براین اساس، مقصود ما از روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام، برداشت دوم است، و به منظور کشف دیدگاه و روش اهل بیت علیهم السلام در بیان معنای مفردات قرآن هر روایتی که در منابع تفسیر روایی شیعه در ذیل آیات شریفه قرآن آمده است، می‌تواند موضوع بحث در این تحقیق باشد.

جایگاه اهل بیت علیهم السلام در دانش تفسیر قرآن

براساس روایات، اهل بیت پیامبر علیهم السلام، به همه علوم و معانی ظاهری و باطنی قرآن آگاهی کامل داشته‌اند، و در برخی روایات، این دانش گسترده از غیر اهل بیت نفی شده است. در یک روایت صحیح، شیخ کلینی از امام محمد باقر علیه السلام نقل کرده است که فرمود: «مَا يَسْتَطِيعُ أَحَدٌ أَنْ يَدَّعِيَ أَنَّ عِنْدَهُ جَمِيعُ الْقُرْآنِ كُلِّهِ ظَاهِرِهِ وَ بَاطِنِهِ غَيْرَ الْأَوْصِيَاءِ؛^۱ هیچ کس جز اوصیا (اهل بیت

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۲۸؛ صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۱۹۳-۱۹۴.

پیامبر صلی الله علیه و آله نمی‌تواند ادعا کند که همه قرآن، چه ظاهر آن و چه باطن آن، نزد اوست».

همچنین وی روایتی را با سند صحیح از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که فرمود: «نَحْنُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ وَ نَحْنُ نَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ؛^۱ راسخان در علم ما هستیم و ما تأویل قرآن را می‌دانیم».

روایات در این موضوع و اینکه اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله به همه علوم و معارف و معانی ظاهری و باطنی قرآن آگاهی کامل داشته و آنان راسخان در علم بوده‌اند و تأویل متشابهات قرآن را نیز می‌دانسته‌اند، فراوانند و این مطلب نزد دانشمندان و مفسران شیعه مسلم و تردیدناپذیر است.^۲ افزون بر این، بر پایه روایاتی که از خود اهل بیت علیهم السلام نقل شده، آنان قرآن ناطق‌اند،^۳ یعنی از دانشی هم‌تراز با علوم و معارف قرآن بهره‌مندند و به دیگر سخن، آنان به همه علوم و معارف قرآن آگاهی کامل دارند. امام سجاد علیه السلام نیز علم تفسیر قرآن را میراث خداوند دانسته است که به اهل بیت علیهم السلام بخشیده است.^۴ در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: خدای تعالی همواره در میان ما اهل بیت فردی را برمی‌انگیزد که کتابش را از آغاز تا پایان به نیکویی می‌داند.^۵ به جز این روایات، در ذیل آیاتی از قرآن نیز، اهل بیت علیهم السلام از دانش جامع و کامل خود نسبت به همه قرآن یاد کرده‌اند. برای نمونه، ذیل آیه ۴۳ سوره رعد: «وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسَتْ مُرْسَلًا قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»، روایات فراوان در منابع کهن و معتبر امامیه، از علی بن ابی طالب علیه السلام، امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام، ابن عباس، و برخی دیگر از مفسران صحابه و تابعین، نقل شده است که مقصود از «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» در آیه یاد شده، که به همه علوم کتاب (قرآن) آگاهی دارد، اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و در رأس آنان و افضل آنان، علی بن ابی طالب علیه السلام است.^۶

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۱۳؛ صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۲۰۴؛ عیاشی، التفسیر، ج ۱، ص ۱۶۴.

۲. برای آگاهی بیشتر در این باره رک: بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۱، ص ۷۲ به بعد.

۳. کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۵۰.

۴. امام سجاد علیه السلام، صحیفه سجادیه، دعای ۴۲.

۵. صفار، بصائر الدرجات، ص ۲۱۴.

۶. برای آگاهی از این روایات و منابع روایی آنها، رک: بحرانی، البرهان، ج ۳، ص ۲۷۲-۲۷۷.